

Теорія та історія держави і права

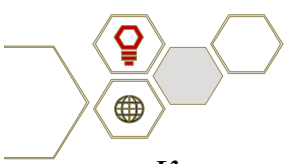
УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14966945>**Національні державотворчі об'єднання****Української Далекосхідної Республіки як компонент захисту своїх прав і свобод, політичних, культурних та інших спільних інтересів****Гуменюк Віталій Васильович**

заслужений юрист України, кандидат юридичних наук, міжнародний викладач/старший дослідник, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, вул. Табірна, 30-32, м. Київ, 03113, Україна, e-mail: HumeniukVV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8562-4389>, Web of Science ResearcherID: GPK-5326-2022

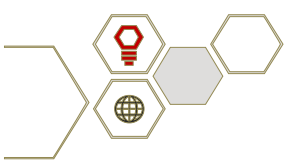
Прийнято: 11.02.2025 | Опубліковано: 28.02.2025

***Анотація.** В процесі дослідження встановлено, що неабияк актуалізують дослідження та висвітлення питання державотворення Українського народу минулого століття на тлі подій, які відбулися з 2014 року, а саме: анексія Автономної Республіки Крим, військове вторгнення на Східну Україну, а також повномасштабне військове вторгнення 24 лютого 2022 року на сучасну суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу Україну, що є прикладами (р)осійських експансіоністських амбіцій та імперіалістичної політики. Як наслідок сьогодні Український народ стає на захист демократичних цінностей, європейського шляху розвитку, територіальної цілісності та державного суверенітету України. Одним з етапів державотворення Українського народу є утворення Української Далекосхідної Республіки. **Метою** роботи є уточнення відомих раніш, але недостатньо досліджених, виявлення нових фактів, поглиблення вивчення знань про Зелений*

*Клин, аналіз реального стану предмета дослідження. **Методика** включає аналіз теоретичної та джерельної бази з подальшим узагальненням і формулюванням відповідних висновків та рекомендацій. З огляду на міждисциплінарність проблеми, в роботі використано комплекс загальнонаукових, спеціально-юридичних, спеціально-історичних та філософських методів і підходів, а також принципів об'єктивності, історизму, системності і всебічності. В **результатах** дослідження визначено, що Лютнева революція 1917 року дала потужний поштовх розвитку українського національного руху, оскільки падіння існуючих при царизмі численних національних заборон і обмежень стимулювало процеси національної самоорганізації. Поряд з українськими національними організаціями (Громади, Просвіти, Клуби), які мали характер загальнонаціональних органів або установ та працювали на підставі національного відродження українського населення у всіх сферах його життя на Далекому Сході, у даний період з'являються українські організації і більш вузькі за своїм складом, завданням і характером діяльності – політичні, професійні, культурно-просвітні, кооперативні, молодіжні. Разом з тим, практично всі українські організації, що існували на Далекому Сході, були ліквідовані в листопаді 1922 року після встановлення (р)адянської влади, а їхні керівники та активісти зазнали арештів, а майно конфісковано. У **висновках** дослідження може бути використано центральними, регіональними та місцевими органами державної влади у формуванні діаспоральної політики під час вирішення культурних, мовних, юридичних та освітніх потреб, а також у розробленні програм історичного розвитку Українського народу в середовищі української діаспори та на території сучасної України.*

Ключові слова: *Національне державотворення, конституціоналізм, Український Далекий Схід, територія, функції, інституції, громадянське суспільство, державно-правова основа, нормативно-правові акти, законодавча діяльність.*

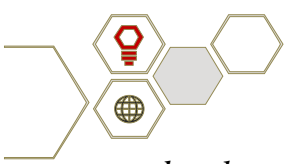

**National state-building associations of the Ukrainian Far Eastern
Republic as a component of protecting their rights and freedoms, political,
cultural and other common interests**

Vitaliy Gumenyuk

Honored Lawyer of Ukraine, PhD in Law, International Lecturer/Senior Researcher, Associate Professor, Associate Professor of Theory and History of State and Law «University of Economics and Law «KROK», st. Tabirna, 30-32, Kyiv, 03113, Ukraine, e-mail: HumeniukVV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8562-4389>, Web of Science ResearcherID: GPK-5326-2022

***Abstract.** In the process of research, it was found that the research and coverage of the issue of statehood of the Ukrainian people of the last century are quite relevant against the background of events that have occurred since 2014, namely: the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, the military invasion of Eastern Ukraine, as well as the full-scale military invasion on February 24, 2022 of the modern sovereign and independent, democratic, social, legal state of Ukraine, which are examples of Russian expansionist ambitions and imperialist policy. As a result, today the Ukrainian people stand up for democratic values, the European path of development, territorial integrity and state sovereignty of Ukraine. One of the stages of statehood of the Ukrainian people is the formation of the Ukrainian Far Eastern Republic. The **method** of the work is to clarify previously known, but insufficiently researched, identify new facts, deepen the study of knowledge about the Green Wedge, and analyze the real state of the subject of research. The **methodology** includes an analysis of the theoretical and source base with subsequent generalization and formulation of relevant conclusions and recommendations. Given the interdisciplinary nature of the problem, the work uses a complex of general scientific, special legal, special historical and philosophical methods and approaches, as well as the principles of objectivity, historicism, systematicity and comprehensiveness. The **results** of the study determined that the February Revolution of 1917 gave a powerful impetus to the*

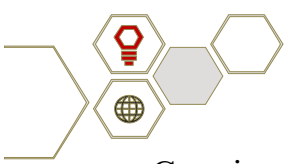

*development of the Ukrainian national movement, since the fall of numerous national prohibitions and restrictions that existed under tsarism stimulated the processes of national self-organization. Along with Ukrainian national organizations (Communities, Enlightenment, Clubs), which had the character of nationwide bodies or institutions and worked on the basis of the national revival of the Ukrainian population in all spheres of its life in the Far East, during this period Ukrainian organizations also appeared that were narrower in their composition, tasks and nature of activity - political, professional, cultural and educational, cooperative, youth. At the same time, practically all Ukrainian organizations that existed in the Far East were liquidated in November 1922 after the establishment of Soviet power there, and their leaders and activists were arrested and their property confiscated. The **conclusions** of the study can be used by central, regional and local government bodies in the formation of diaspora policy when addressing cultural, linguistic, legal and educational needs, as well as in the development of programs for the historical development of the Ukrainian people in the Ukrainian diaspora and on the territory of modern Ukraine.*

Keywords: *national state formation, constitutionalism, Ukrainian Far East, territory, functions, institutions, civil society, state legal framework, regulatory legal acts, legislative activity.*

Постановка проблеми. Враховуючи події, які відбулися з 2014 року, а саме: анексія Автономної Республіки Крим, військове вторгнення на Східну Україну, а також повномасштабне військове вторгнення 24 лютого 2022 року на сучасну суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу Україну, проблемою є ознаки (р)осійських експансіоністських амбіцій та імперіалістичної політики. Відтак необхідно актуалізувати дослідження та висвітлення питання державотворення Українського народу минулого століття, який наразі стає на захист демократичних цінностей, європейського шляху розвитку, територіальної цілісності та державного суверенітету України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню знань про Зелений Клин та феномен українського національного руху, що існував на Далекому

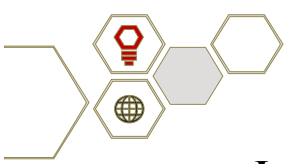

Сході у 1917-1922 роках та став результатом національної самоорганізації місцевого українського населення, у своїх наукових публікаціях приділяли увагу українські та зарубіжні науковці: І. Багрянний, Ф. Ф. Буссе, П. Беркут, В. Кубійович, В. Кабузан, А. А. Кауфман, В. С. Ілліч-Світич, О. Мицюк, І. І. Шимонович, І. Світ, Т. Олесіюк, А. А. Попок, Ф. Заставний, В. Черномаз, М. Новицький, І. Нам, П. Ф. Унтербергер, А. А. Меньшиков, М. Марунчак, Т. Француз-Яковець та інші.

У статті використано праці Володимира Несторовича, Івана Світа та Федора Тоцького, які досліджували життя українців на Далекому Сході, зокрема в Харбіні. В. Несторович, зокрема, ділився враженнями полоненого [7], І. Світ [8] висвітлював питання української ідентичності та молодіжного руху, а Ф. Тоцький [10] описував культурне та громадське життя української громади в Харбіні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Національні державотворчі об'єднання Української Далекосхідної Республіки відігравали важливу роль у захисті прав і свобод, політичних, культурних та інших спільних інтересів українців на Далекому Сході. Проте, ця тема залишається малодослідженою та містить низку невирішених питань, до яких можемо віднести, у тому числі: вплив українського руху та його масштаб на Далекому Сході; діяльність та значення українських національних організацій на Далекому Сході; взаємодія українських об'єднань з іншими національними організаціями та владою на Далекому Сході; внесок українців у розвиток Далекого Сходу; причини та наслідки згорання українського національно-визвольного руху. Результати дослідження національних державотворчих об'єднань Української Далекосхідної Республіки, як і її державотворення, стануть у пригоді центральним, регіональним та місцевим органам влади при розробці та впровадженні програм підтримки української діаспори, спрямованих на задоволення її культурних, мовних, юридичних та освітніх потреб, а також на збереження та розвиток історичної спадщини Української нації в Україні та за її межами.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Всебічно дослідити та проаналізувати діяльність національних організацій Української Далекосхідної Республіки та їх взаємодію з іншими національними організаціями та владою як важливого компонента боротьби українців за свої права і свободи, політичні, культурні та інші спільні інтереси на Далекому Сході.

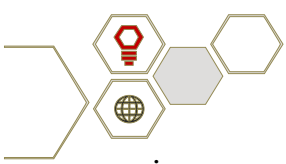
Виклад основного матеріалу дослідження. Лютнева революція 1917 року дала потужний поштовх розвитку українського національно-визвольного руху, оскільки падіння існуючих при царизмі численних національних заборон і обмежень стимулювало процеси української національної самоорганізації.

Поряд з українськими національними організаціями (Громади, Просвіти, Клуби), які мали характер загальнонаціональних органів або установ та працювали на підставі національного відродження українського населення у всіх сферах його життя на Далекому Сході, у даний період з'являються українські організації і більш вузькі за своїм складом, завданням і характером діяльності – політичні, професійні, культурно-просвітні, кооперативні, молодіжні.

У місті Хабаровську 20 серпня 1917 року відбулося урочисте відкриття Українського Клубу, організованого Радою місцевої Громади [1], яка бачила його як джерело коштів на фінансування своєї діяльності, передусім за рахунок влаштування у ньому спектаклів і концертів [2].

Культурно-освітню діяльність активно вели українські товариства «Просвіта», які утворюються також і в інших містах Далекого Сходу, зокрема, у місті Хабаровську (створена наприкінці 1920 року), зареєстрована 13 січня 1921 року, голова Ради – І. Андрєєв, згодом – Д. Коваленко, заступник голови – В. Кийович, секретар – Я. Рудницький [3, С. 80].

На початку 1921 року знову порушується питання про організацію Українського Клубу в Хабаровську. Це питання розглядалося 20 березня 1921 року на спільному зібранні українців Хабаровська, на якому було прийнято Статут Українського Національного Клубу, вироблений групою організаторів на чолі з Васютінським Ф.А., яким передбачалося, що клуб існуватиме як самостійна організація, але до складу її ревізійної комісії мали увійти представники від

інших місцевих українських організацій: української громади, «Просвіти», кооперативу «Запорожець». Відповідно до Статуту, який значною мірою був запозичений зі статуту місцевих громадських зборів, Клуб мав на меті зорганізувати навколо себе місцеве українське населення, культурно-освітню роботу в найширшому значенні цього слова, надання своїм членам та їх гостям можливості взаємного спілкування та приємних розваг у вільний від основної роботи час. Організатори передбачали підшукати відповідне приміщення з театральним залом, де б можна було хоча б раз на тиждень розважити місцеву публіку постановкою українських вистав та інших корисних розваг. Є також відомості про спроби оформлення в даний період українських соціалістичних організацій у містах Хабаровську, Микільську-Усурійському [4], у якому виникають організації української молоді, подібні на організації, які утворені навесні 1917 року у місті Владивостоці (гурток українців – учнів середньої школи, який об'єднав українську молодь із числа учнів середніх навчальних закладів).

Восени 1917 року у місті Микільську-Усурійському утворився своєрідний Український Клуб під назвою «Українська Хата», урочисте відкриття якого відбулося в присутності численної публіки 5 листопада 1917 року [5].

Завдяки матеріальній допомозі Ніжинецького С.В., місцева Громада орендувала у спілки міських робітників постійне приміщення, де передбачалося влаштовувати домашні спектаклі-концерти, вечірки зі співом та танцями, літературно-музичні ранки та вечори тощо. У подальшому вечора в «Українській Хаті» влаштовувалися щосереди (читалися лекції) та суботи (давалися спектаклі). Після закінчення лекцій та вистав влаштовувалися традиційні танці. 1 травня 1918 року створюється Українська Далекосхідна театральна-артистична спілка, яка мала відділення, зокрема, у місті Микільсько-Усурійському, об'єднувала відповідно українців-вчителів, поштово-телеграфних службовців, залізничників та артистів. У місті Микільську-Усурійському з 1919 року існувала Українська спілка поштово-телеграфних службовців [6], а 12 грудня 1920 року утворюється гурток української молоді «Поступ» («Прогрес»), який до кінця

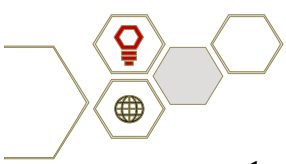

1921 року був реорганізований в Спілку української молоді, яка видавала свій друкований орган «Юнак».

У листопаді 1920 року відбулася III сесія Української Далекосхідної Крайової Ради, на якій виникла пропозиція ліквідувати колишню структуру українських національних органів на Далекому Сході, починаючи з місцевих Громад і закінчуючи Українським Далекосхідним Секретаріатом, зберігши культурно-освітні товариства «Просвіта», кооперативи тощо [7], у зв'язку з чим у місті Микільсько-Усурійському на 24 квітня 1921 року було призначено конференцію українських культурно-освітніх товариств Примор'я (яка не відбулася у зв'язку з неприбуттям багатьох делегатів з місць у зв'язку зі скрутою повідомлення в умовах громадянської війни), головним питанням на якій мало розглядатись питання щодо реорганізації всіх культурно-освітніх організацій з метою об'єднання та централізації їх діяльності, а також планувалось об'єднання всіх українських культурно-освітніх організацій у межах Приморської області у єдину структуру. Культурно-освітню діяльність активно вели українські товариства «Просвіта», які утворюються також і в інших містах Далекого Сходу, зокрема, у місті Микільсько-Усурійському.

У місті Харбіні виникають організації української молоді, подібні на організації, які утворені навесні 1917 року у місті Владивостоці (гурток українців – учнів середньої школи, який об'єднав українську молодь із числа учнів середніх навчальних закладів) [8].

Так, за місцевої української школи у січні 1918 року виник подібний гурток учнів середньої школи, яким було організовано курси української історії, мови та літератури. При місцевому Українському Клубі для молоді було влаштовано читальню. У подальшому у 1919 році було здійснено реорганізацію гуртка в Спілку української молоді, який розпочав свою активну діяльність з січня 1920 року. Найбільшої активності діяльність спілки досягла зі створенням у 1921 році української гімназії у місті Харбіні, але у зв'язку з від'їздом найактивніших його членів з міста Харбіна незабаром союз трохи зменшив свою активність у діяльності [9].

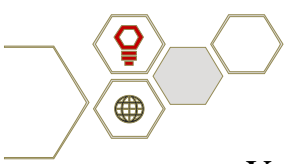

1 травня 1918 року створюється Українська Далекосхідна театрально-артистична спілка (мала відділення у місті Харбіні), яка об'єднувала відповідно українців-вчителів, поштово-телеграфних службовців, залізничників та артистів.

Разом з тим, культурно-освітню діяльність на Далекому Сході в цей період поряд із «Просвітами» вели також Українські Клуби – свою активну діяльність продовжував Харбінський Український Клуб, який особливу увагу приділяв розвитку місцевої української школи (будівництву власної будівлі). Урочисте закладання Українського Національного Будинку в місті Харбіні відбулося у травні 1918 року і до осені того ж року було збудовано перший поверх будівлі, в якій розмістилася українська школа та влаштована тимчасова сцена, а вже до осені 1920 року було добудовано другий та третій поверхи будівлі. Керівництво будівництвом будівлі та діяльністю клубу у 1919-1922 роках здійснювало правління у складі: голова – І. Шевченко, скарбник – І. Сарабун, секретар – Н. Юрченко, члени – Ф. Тоцький, В. Опачий, Т. Апостолов та І. Селюк, М. Нетребенко. Незважаючи на занепад української громадської діяльності у 1921-1922 роках, українське суспільне життя значною мірою концентрується навколо Українських Клубів, у зв'язку з чим Харбінський Український Клуб концентрує зусилля на організації церковного життя та надав приміщення під церкву в Українському Домі у 1922 році. У цій церкві вперше в місті Харбіні почали відправляти Богослужіння українською мовою [10].

У зв'язку з падінням інтересу населення до суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності у 1921-1922 роках Українські Клуби орієнтуються переважно на розважальні форми роботи з організації дозвілля, у зв'язку з чим у місті Харбіні у будівлі Українського Народного Дому у 1921 році було відкрито лото і шинок [11].

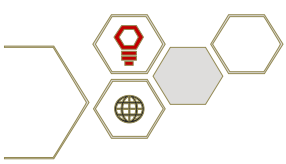
Занепад суспільної активності відбувся приблизно у 1921 році, через що припинила свою діяльність Маньчжурська Українська Окружна Рада, замість якої було обрано місцеву Харбінську Раду, яка згодом також припинила свою діяльність.

У місті Владивостоці внаслідок ідейно-політичної диференціації, що відбувалася всередині Української Громади, утворюються місцеві організації Української соціал-демократичної робітничої партії 9 липня 1917 року, частина членів з яких раніше входили до складу місцевої організації (р)осійської соціал-демократичної робітничої партії, а також Української партії соціалістів-революціонерів 17 серпня 1917 року, коли й відбулися її перші організаційні збори.

9 липня 1917 року відбулися перші організаційні збори українських соціал-демократів, а вже 6 серпня 1917 року на наступних їх зборах обрано місцевий тимчасовий комітет Української соціал-демократичної робітничої партії (голова – Г. Семешко, заступник голови – Н. Джеппо, секретар - І. Антонюк) [12]. Програму Української соціал-демократичної робітничої партії розглянуто та схвалено, Статут її місцевої організації затверджено, представників до складу місцевої Ради Н. Новицький та М. Семенко обрано на зборах Владивостоцької організації Української соціал-демократичної робітничої партії 15 вересня 1917 року. Саме у цей період вже 200 осіб були членами Владивостоцької організації Української соціал-демократичної робітничої партії, яка у березні 1920 року стала на платформу визнання (р)адянської влади виключно за умови надання права Україні самостійно визначати свою долю та забезпечення національно-культурних прав Українського народу на Далекому Сході [13].

У місті Владивостоці виникають українські національні організації за освітою та професійною ознаками. Так, Далекосхідна українська вчительська спілка, яка утворена у квітні 1917 року на Крайовому з'їзді вчителів Далекого Сходу та налічувала приблизно 70 членів, виконувала основне завдання – організація на Далекому Сході української школи. Крім того, з 1919 року у місті Владивостоці існували з Українські спілки поштово-телеграфних службовців [3, С. 78, 81-82, 85, 89], а також навесні 1917 року виникають організації української молоді – гурток українців (учнів середньої школи, який об'єднав українську молодь із числа учнів середніх навчальних закладів), який припинив свою діяльність у зв'язку з мобілізацією у 1919 році більшості його членів. Крім того,

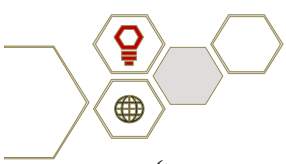

велася робота з організації Українського студентського товариства, яке мало об'єднати українські студентські організації, які існували при місцевих вищих навчальних закладах місті Владивостока. 1 травня 1918 року створюється Українська Далекосхідна театрально-артистична спілка, яка мала відділення у місті Владивостоці, об'єднувала відповідно українців-вчителів, поштово-телеграфних службовців, залізничників та артистів.

Окрім вищезгаданого, культурно-освітню діяльність у місті Владивостоці активно велась українським товариством Владивостоцькою «Просвітою», яка була створена внаслідок реорганізації місцевої Громади 8 жовтня 1917 року, а з січня 1918 року повноцінно розгорнула свою діяльність. За задумом товариство «Просвіта» мало бути тією організацією, яка об'єднує всіх українців у спільній українській національно-культурній роботі, оскільки з питань освіти сходяться всі українці, незалежно від переконань [14].

Головами Владивостоцької «Просвіти» були: до березня 1918 року – М. Нерода, з березня 1918 року – Ю. Глушко-Мова, з квітня 1920 року – І. Гадзаман, кінець 1920 – початок 1921 року – Ф. Ковтун. Маючи велику українську бібліотеку, українська початкова школа була організована зусиллями «Просвіти» у Владивостоці у 1918 році, театральною секцією якої влаштовувалися українські спектаклі (які мали значний успіх у місті), велася видавнича діяльність, «Шевченківські свята». Постійним учасником різних культурних заходів був великий хор, який існував при «Просвіті». У 1919 році Владивостоцькою «Просвітою» розпочато втілення ідеї початку будівництва власного приміщення, але це було неможливо у зв'язку із знеціненням зібраних коштів через девальвацію. У березні 1921 року «Просвіта» розпочала видання своєї газети «Українська думка» [15].

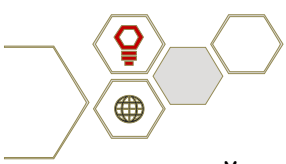
Владивостоцька «Просвіта», яка прагнула поширити свою діяльність за межі місті Владивостока, отримувала від українських організацій у Канаді та США літературу, підручники, періодику та поширювала їх на Далекому Сході, оскільки підтримувала з ними тісні зв'язки. Владивостоцька «Просвіта» мала свої філії у селах Осинівка («Просвіта», створена 12 грудня 1920 року), Спаське

(культурно-освітній гурток «Просвіта»), Володимиро-Олександрівське (культурно-освітній гурток «Джерело», створений у 1920 році), Хороль (1919 рік), а також на станціях Гродекове та Кіпарисове (культурно-освітній гурток, створений 8 лютого 1921 року). До кінця 1920 року Владивостоцька «Просвіта» налічувала близько 150 членів [3, С. 80-81], її колективними членами були місцевий Український театральний гурток та Український Далекосхідний кооператив «Чумак». Суспільство припинило свою діяльність в умовах занепаду українського суспільного життя 1921 року.

У місті Владивостоці у період з кінця 1921 року до початку 1922 року існував Український Національний Клуб (який займав найбільше приміщення у місті – 3 поверхи будівлі), при якому було відкрито ресторан з найкращою в місті кухнею, грав струнний оркестр, бібліотека-читальня, карткові кімнати, лото. Цікавим фактом є те, що аналогічну Українським Клубам роль відігравали Народні будинки, що існували в Канаді та США, які (поряд з культурно-освітньою діяльністю) були орієнтовані на проведення дозвілля (бар, корчма, ігри). Владивостоцьке товариство «Українська Хата», яке було створено у січні 1918 року, було об'єднанням клубного типу, а Д. Боровик – голова Ради, Є. Геруцький – заступник голови, А. Жуков – скарбник, К. Андрущенко – секретар, В. Барський, Д. Нечипоренко, Сотник – члени Ради, А. Корсун, Ю. Глушко-Мова, Дорошенко – члени ревізійного відділу [3, С. 84-85]. Воно створювалося з метою відкриття Українського Національного Клубу, театру, української школи та інших освітніх установ, а також організації клубних розваг, танцювальних вечорів [16].

У місті Благовіщенську 12 червня 1917 року за ініціативою місцевої Української Громади з метою освіти українського населення рідною мовою було утворено перше суспільство «Просвіта» на Далекому Сході, а у 1919 році існував місцевий Український Клуб. Головою Благовіщенської «Просвіти» було обрано Я. Кушнарєнка, заступником голови – С. Снігір, кандидат у члени – священик Тарасенко. Одним із головних завдань новоствореної «Просвіти» була організація видавництва з випуску книжок, газети, брошур та листівок з метою

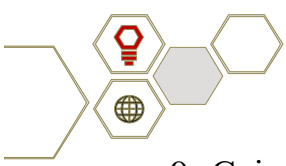

ознайомлення Амурських українців з історією Центральної та Лівобережної України (Гетьманщини) та висвітлення поточних подій [17].

Висновки. Сутність вищевикладеного зводиться до висновку, що Лютнева революція 1917 року дала потужний поштовх розвитку українського національного руху, оскільки падіння існуючих при царизмі численних національних заборон і обмежень стимулювало процеси національної самоорганізації. Українські національні організації, до яких належали, зокрема Громади, Просвіти, Клуби, мали характер загальнонаціональних органів або установ та працювали на підставі національного відродження українського населення у всіх сферах його життя на Далекому Сході. Поряд з ними у даний період з'являються українські організації і більш вузькі за своїм складом, завданням і характером діяльності – політичні, професійні, культурно-просвітні, кооперативні, молодіжні. Практично всі українські організації, що існували на Далекому Сході, були ліквідовані в листопаді 1922 року після встановлення на даній території (р)адянської влади, а їхні керівники та активісти зазнали арештів, а майно конфісковано.

Список використаних джерел:

1. Приамурське життя. 1917, 22 серпня.
2. Ранок. 1917, 30 вересня.
3. Реєстр українських урядових і громадських гуртовань. С.78, 80-82, 84, 85, 89.
4. Приамурське життя. 1917, 5 серпня; Уссурійський край. 1917, 11 липня.
5. Українство на Далекому Сході // Нова Україна. Календар на рік 1921-й. В., 1921. С.131.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.3696. Оп.2. Спр..381. С.228.
7. Несторович В. (Володимир Савер). На Зеленому Клині. (Враження полоненого) // Воля. 1921. Т.1. 4.5. С.231-233.
8. Світ І.В. Український Далекий Схід. Харбін, 1934. С.21.

9. Світ І. Українська молодь Далекого Сходу // Визвольний шлях. 1976, № 2. С.168-169.
10. Тоцький Ф. Українське життя в Харбїні в минулому // Далекий Схід. 1938. № 4. С.62-63.
11. Громадська думка. 1921, 7 липня.
12. Далекосхідна окраїна. 1917, 8 серпня.
13. Далекосхідна окраїна. 1920, 10 березня.
14. Владивостоцьке Українське товариство «Просвіта». Протоколи загальних зборів та засідань Ради. 1917. С.31.
15. Українська думка. 1921, 27 лютого.
16. Далекосхідний огляд. 1919, 29 квітня.
17. Амурське життя. 1919, 19 серпня; Амурське ехо. 1917, 21 червня; Амурське ехо. 1917, 15 червня.